

ANDRÉ MOTTE, *Prairies et jardins de la Grèce Antique. De la Religion à la Philosophie* Académie Royale de Belgique, Bruxelles, 1973. XIII + 517. (Mémoires de la Classe des Lettres, 2e serie, T. LXI. Fasc. 5).

Ἄντικείμενον μελέτης τοῦ ἐκτεταμένου αὐτοῦ ἔργου εἶναι οἱ λειμῶνες καὶ οἱ κῆποι ὡς παρουσιάζονται κυρίως εἰς τοὺς θρησκευτικούς μύθους, τὴν ποίησιν, ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου μέχρι τοῦ Καλλιμάχου καὶ μεταγενεστέρων, καὶ τὴν φιλοσοφίαν μέχρι τοῦ Πλάτωνος. Αἱ ἀναφοραὶ εἰς πραγματικούς λειμῶνας καὶ κήπους, γνωστούς εἰς ἡμᾶς ἐξ ἄλλων ἀρχαίων συγγραφέων, εἶναι ἐλάχιστα.

Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ὁ συγγραφεὺς, διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Φιλολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Λιέγης, ἐξηγεῖ ὅτι ἀφετηρία τῆς ἐρεύνης ὑπῆρξεν ἡ ἐπιθυμία διευκρινῆσαι ὡς ἀποσπασμάτων τοῦ Ἐμπεδοκλέους καὶ χωρίων διαλόγων τοῦ Πλάτωνος, ὅπου ὁ λόγος περὶ λειμῶνων. Ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἐρεύνης εἰς τὸν χώρον τῆς μυθολογητικῆς σκέψεως, ἡ μελέτη τῶν σχετικῶν πρὸς τοὺς λειμῶνας θρησκευτικῶν μύθων κατέλαβε τὸν κύριον ὄγκον τοῦ ἔργου.

Ὁ ὑπότιτλος τοῦ βιβλίου: Ἀπὸ τὴν Θρησκείαν εἰς τὴν Φιλοσοφίαν, εἶναι ἐνδεικτικὸς τοῦ σκοποῦ τοῦ συγγραφέως νὰ ἀποδείξῃ, διὰ τῆς μελέτης τοῦ εἰδικοῦ αὐτοῦ θέματος τῶν λειμῶνων καὶ τῶν κήπων, τὴν ἐπιβίωσιν ἐντὸς τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος σχημάτων καὶ συμβόλων προϊόντων τῆς μυθικο-θρησκευτικῆς φαντασίας καὶ νὰ τονίσῃ δι' αὐτῶν τὴν συνέχειαν μεταξὺ θρησκευτικῆς σκέψεως καὶ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

Τὸ ἔργον διακρίνεται εἰς τρία μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον ὑπὸ τὸν τίτλον: Τὸ θρησκευτικὸν σύμπαν τῶν ἀρχαίων λειμῶνων καὶ κήπων (σελ. 1—153) συγκεντρῶνται μαρτυρίαι μυθικαί, λατρευτικαὶ καὶ ποιητικαὶ περὶ λειμῶνων καὶ κήπων, τονίζεται ὁ μητριαρχικὸς καὶ χθόνιος χαρακτήρ τῶν προελληνικῶν θρησκειῶν καὶ ἐρευνᾶται ἡ ἐπίδρασις αὐτῶν εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὴν ποίησιν. Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον: Λειμῶνες καὶ κῆποι, χώροι προνομιούχοι. Τὰ πράγματα καὶ αἱ λέξεις (σελ. 5—25), θεωρεῖ ὁ σ. ὅτι ὑφίσταται ἐτυμολογικὴ συγγένεια μεταξὺ τῶν λέξεων λειμών, λίμνη καὶ λιμνή. Τόποι προνομιούχοι διὰ τοὺς Ἕλληνας οἱ λειμῶνες καὶ οἱ κῆποι, εἶναι δι' αὐτοὺς εἰκόνες κατὰ βάσιν βιολογικαὶ καὶ ἀντιπροσωπεύουν τὴν θεϊαν ἰκανότητα τῆς φύσεως νὰ παράγῃ καὶ νὰ διατηρῇ τὴν ζωὴν, ἀλλὰ καὶ νὰ τὴν ἀφανίσῃ. Εἰς τοὺς λειμῶνας δὲν φύεται μόνον βοτάνη, χλόη καὶ πόα. Ἐντὸς αὐτῶν βλαστάνουν φυτὰ δηλητηριώδη καὶ ἄλλα μὲ θεραπευτικὰς ιδιότητας. Τὰ φυτὰ αὐτά, ὡς καὶ τὰ ἄνθη τῶν λειμῶνων καὶ τὰ μικρὰ καὶ μεγάλα ζῷα (ἔντομα, πτηνὰ, ἕρπετά, βοοειδῆ), τὰ ὅποια ζοῦν εἰς αὐτούς, εὐρίσκονται εἰς τὴν βάσιν τῶν θρησκευτικῶν ἀξιών, τῶν ὁποίων φορεῖς ὑπῆρξαν ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων οἱ λειμῶνες. Διὰ τοῦτο πολλαὶ θρησκευτικαὶ ἑορταὶ τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν ἐτελοῦντο εἰς τοὺς λειμῶνας. Εἰς παλαιότερους αἰῶνας κοιλάδες μὲ πλουσίους λειμῶνας, ὡς ἐκείνη πλησίον τῆς Ἐφέσου, ἐξειλίχθησαν εἰς μεγάλα λατρευτικὰ κέντρα. Στενῶς συνδέονται πρὸς τοὺς λειμῶνας τὰ ἄλση καί, ἀπὸ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν, ὠρισμένοι ἱεροὶ κῆποι ἀφιερωμένοι, συνήθως, εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Διονύσου καὶ τοῦ Ἡρακλέους. Ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς γῆς οἱ λειμῶνες καὶ οἱ κῆποι ἐνωρὶς μετεφέρθησαν εἰς τὸν ἄλλον κόσμον τοῦ ἐπέκεινα καὶ ἀργότερον εἰς τοὺς οὐρανίους χώρους. Οὕτω ἀπέκτησαν ἐσχατολογικὴν καὶ κοσμικὴν διάστασιν.

Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον: Δαιμόνιος τόπος (σελ. 26—37) τονίζεται ὅτι ὁ θεῖος χαρακτήρ τῶν λειμῶνων ἐκφράζεται εἰς τὰ συνοδευτικὰ αὐτῶν ἐπίθετα: ἱερός, δαιμόνιος, θεῖος, ζάθεος, ἄβατος, ἄτομος, καθάρος. Τὸ δαιμονικὸν στοιχεῖον τῶν λειμῶνων ἐνέπνεεν εἰς τοὺς ἀρχαίους διπλὴν συναισθηματικὴν ἀντίδρασιν: θάμβος, σέβας καὶ φόβον. Ἀπήχησις τοῦ θρησκευτικοῦ φόβου ἐνυπάρχει εἰς τὰ συνο-

δευτικά τῶν λειμώνων ἐπίθετα ἄβρατος, ἄτομος, καθαρὸς καὶ εἰς τὰ τερατώδη ζῶα τῶν μύθων, τὴν ὕδραν τῆς Λέρνης, τὸν λέοντα τῆς Νεμέας, τὸν ταῦρον τοῦ Μαραθῶνος κ. ἄ. Ἡ φύσις εἶναι διὰ τοὺς ἀρχαίους ὄν ζωντανὸν προικισμένον μὲ δημιουργικὴν καὶ καταστρεπτικὴν δύναμιν. Ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἀναπόσπαστον τμήμα τῆς φύσεως, ὅπου κυριαρχεῖ ἄνευ διακοπῆς ὁ ρυθμὸς τῶν γεννήσεων καὶ τῶν θανάτων. Εἰς τοὺς γονίμους λειμῶνας οἱ Ἕλληνες εἶδον συχνὰ τὸ μυστήριον τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου.

Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον : Ἀρχαῖκα ἑορταὶ καὶ λατρευτικαὶ τελεουργίαι (σελ. 38—76) σημειοῦται ὅτι ὁ χορὸς ἦτο οὐσιώδεις στοιχεῖον τῶν ἀρχαϊκῶν τελετῶν διὰ γονιμότητα. Χοροὶ ὀργιαστικοὶ τῆς λατρείας τῆς Κυβέλης, τοῦ Διονύσου καὶ τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων ἐτελοῦντο εἰς τοὺς λειμῶνας. Εἰς τὴν μυθολογίαν καὶ τὴν ποίησιν συνδέονται συλλογὴ ἀνθέων εἰς τοὺς λειμῶνας ὑπὸ παρθένων καὶ ἐρωτικῆ ἀρπαγῆ αὐτῶν ὑπὸ θεῶν. Ὁ Ὀμηρικὸς ὕμνος εἰς τὴν Δήμητρα παρέχει τὴν πλέον γνωστὴν περίπτωσιν ἀρπαγῆς τῆς Κόρης. Ἄλλοτε εἰς τοὺς λειμῶνας παραμονεύει ὁ θάνατος, διότι κατὰ τὴν συλλογὴν τῶν ἀνθέων παρβαδιάζεται τὸ ἄβατον.

Εἰς τὸ τέταρτον κεφάλαιον : Θεότητες τῶν λειμώνων καὶ τῶν κήπων (σελ. 77—146), ἀκολουθῶν ὁ σ. τοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας (N. P. Nilsson, Ch. Picard, W. K. C. Guthrie κ. ἄ.) ὑπογραμμίζει ὅτι πηγὴ τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας εἶναι ἡ γῆ, ἐξ αὐτῆς δὲ ἀπεσπάσθησαν ὄλαι αἱ μεγάλαι θεότητες. Ἡ Γῆ ἦτο ἡ ἐνσάρκωσις μιᾶς ὑψίστης θεότητος, ἡ ὁποία ἐχάριζε τὴν ζωὴν, παρείχε τροφήν καὶ ἐδέχετο εἰς τοὺς κόλπους τῆς τοὺς νεκροὺς ὀργανισμοὺς, διὰ νὰ τοὺς ἀποδώσῃ ἐκ νέου. Ἡ ἀρχαία πίστις εἰς αὐτὴν τὴν κυκλικὴν καὶ ἀδιάκοπον μητρότητα τῆς Γῆς συνοψίζεται εἰς τὸν Αἰσχύλον (Χορηφοὶ 127—128). Ἡ ποιητικὴ φαντασία, θερμαινομένη ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν πίστιν, εἶδε τὴν Γῆν ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν γυναικα. Ἡ μορφή τῆς Γῆς—Μητρὸς ὡς δυνάμεως κοσμικῆς στενωῶς συνδεομένης μετὰ τῶν λειμώνων ἐπισημαίνεται εἰς τὸν Ὀμηρον ('Ἰλιάς Ξ, 346 κ. ἐξ.), τὸν Ἡσίοδον (Θεογονία 117—128), τοὺς Ὀμηρικοὺς ὕμνους (εἰς Δήμητρα 5—18, 425—430, εἰς Ἀπόλλωνα 117—118, εἰς Γαῖαν 14—15).

Εἰς τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν σπανίως ἡ Γῆ ἦτο ἀντικείμενον λατρείας, ἐξηκολούθουν ὅμως νὰ θεωροῦν τὰς χλοεράς ἐκτάσεις ὡς κοσμήματα τοῦ ζωντανοῦ σώματος τῆς Γῆς καὶ τοὺς λειμῶνας ὡς κοιλότητας, ἐκ τῶν ὁποίων ἐκχύνεται συνεχῶς γονιμοποιὸς δύναμις.

Ἐξ ὄλων τῶν μεγάλων γυναικείων θεοτήτων ἡ Δήμητρα διετήρησεν ἐντονώτερα τὰ γνωρίσματα τῆς Γῆς—Μητρὸς καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ λειμῶνος κατέχει κεντρικὴν θέσιν εἰς τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος, ὑπὸ τὸν τίτλον : Ἀπὸ τὴν γένεσιν εἰς τὴν φθοράν. Βιολογικὴ σημασία τῶν εἰκότων τοῦ λειμῶνος καὶ τοῦ κήπου (σελ. 155—324) ὁ σ. ἐκθέτει, ἄνευ πρωτοτυπίας, τὴν γνωστὴν θέσιν ὅτι ἡ μυθοποιητικὴ σκέψις εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶναι κατὰ βᾶσιν βιολογικὴ, διότι προβάλλει εἰς τὸν κόσμον καὶ, εἰδικώτερον, εἰς τοὺς λειμῶνας τὸν ῥυθμὸν τῆς ζωῆς καὶ τὸν κύκλον τῆς γενέσεως καὶ τῆς φθορᾶς. Ἡ διάκρισις τῶν δύο φύλων (sexualité) εἶναι κατηγορία γενικὴ τόσοσ τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας, ὅσον καὶ τῆς γεννωμένης ἐλληνικῆς μεταφυσικῆς. Οἱ λειμῶνες καὶ οἱ κῆποι εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον συνήθη ἀρχέτυπα. Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον : Γένεσις καὶ τροφή. Ὁ λειμὼν καὶ ὁ κῆπος λίκνα τῆς ζωῆς (σελ. 161—197) σημειοῦται, μετὰξὺ πολλῶν ἄλλων, ὅτι καὶ οἱ θεοὶ γεννῶνται εἰς τοὺς λειμῶνας (Ὀμηρικὸς ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα 117—118, γέννησις τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὸν λειμῶνα τῆς Δήλου). Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον : Ἱερὸς γάμος. Νυμφικαὶ κατὰ καλίσεις (σελ. 198—232) προβάλλεται ὅτι οἱ λειμῶνες ἐμφανίζονται εἰς τὴν φαντασίαν τῶν ἀρχαίων ὡς κοιλότητες, ὅπου πραγματοποιεῖται γάμος μετὰξὺ τῆς

γῆς καὶ τοῦ ὕδατος, τῆς ἡλιακῆς θερμότητος καὶ τῶν γηίνων ἀναθυμιάσεων. Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον : Φθορὰ καὶ γένεσις. Θύραι τοῦ θανάτου καὶ λίκνα ἐπιβιώσεως (σελ. 233—279) ἐρευνᾶται ἡ παρουσία τῶν λειμῶνων πλησίον τῶν πυλῶν τοῦ Ἄδου καὶ ἐντὸς αὐτοῦ, σχολιάζεται ὁ ἀσφοδελὸς λειμῶν καὶ τὸ Ἡλύσιον πεδίον τῆς Ὀδυσσεΐας (λ 489—491), 538—539 καὶ δ 561—569) καὶ ἀνάγεται ἡ προέλευσις αὐτῶν εἰς τὴν προελληνικὴν θρησκείαν καὶ τὴν μινωικὴν Κρήτην. Πρὸς τὸ Ἡλύσιον πεδίον συνδέονται αἱ νῆσοι τῶν μακάρων τοῦ Ἡσιόδου (Ἔργα 167—173) καὶ τοῦ Πινδάρου (Ὀλυμπιον. 2, 75—85, Θρήνοι ἀπ. 129—130).

Εἰς τὸ τέταρτον κεφάλαιον : Γένεσις, τροφή καὶ παιδεία. Λειμῶνες καὶ κῆποι, πηγαὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς (σελ. 280—324), ἐπιχειρεῖται ἕμμεσος σύνδεσις τῶν Μουσῶν πρὸς τοὺς λειμῶνας καὶ κήπους μέσῳ τῆς Γῆς. Διὰ τὸν Ἡσιόδον (Θεογονία 54, 135, 915) ἡ Μνημοσύνη εἶναι θυγάτηρ τῆς Γῆς καὶ μήτηρ τῶν Μουσῶν. Ἡ προφητικὴ δύναμις τῆς Γῆς μεταβάλλεται ἐν μέρει διὰ τῶν Μουσῶν εἰς δύναμιν ποιητικῆς ἐμπνεύσεως καὶ πηγὴν τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τὸ τρίτον μέρος τοῦ βιβλίου : Τὸ θέμα τοῦ λειμῶνος καὶ τοῦ κήπου εἰς τοὺς Ἑλληνας φιλοσόφους (σελ. 325—434), σχετίζεται πρὸς τὰ προηγουμένα μόνον δι' ὄσων ἀναφέρονται εἰς τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τὸν Πλάτωνα. Ἡ λέξις λειμῶν περιέχεται μόνον εἰς τὰ ἀπ. 66 καὶ 121 τοῦ Ἐμπεδοκλέους. Οἱ «σχιστοὶ λειμῶνες Ἀφροδίτης» (ἀπ. 66) εἶναι ἀρχέτυπος εἰκῶν, εἰς τὴν ὁποίαν διατηρεῖται ἡ μητριαρχικὴ ἀντίληψις τῶν προελληνικῶν θρησκειῶν. Ὁ «λειμῶν Ἀτῆς» (ἀπ. 121) ἐκφράζει τὴν μυθικὴν εἰκόνα τῆς γενέσεως καὶ τῆς φθορᾶς. Εἰς τὴν ἐσχατολογίαν τοῦ Πλάτωνος (Γοργίας 542α, Πολιτεία 10, 614 C—E) εὐρίσκει ὁ σ. ἀπήχησιν τοῦ ὁμηρικοῦ «ἀσφοδελοῦ λειμῶνος» καὶ τοῦ χάσματος τῶν ἐλευσινίων μυστηρίων. Εἰς τὸν «Φαῖδρον» τοῦ Πλάτωνος ἔχομεν μετάβασιν ἀπὸ τῶν «φυσικῶν» λειμῶνων τοῦ Ἐμπεδοκλέους εἰς τοὺς «λογικοὺς» λειμῶνας. Τὸ ἄριστον τῆς ψυχῆς εἶναι ὁ νοῦς, ὁ ὁποῖος τρέφεται εἰς τὸν λειμῶνα τοῦ πεδίου τῆς ἀληθείας (Φαῖδρος 248 B—C).

Αἱ λέξεις λειμῶν καὶ κῆπος εἶναι ἀνύπαρκτοι εἰς τοὺς Μιλησίους καὶ τοὺς ἄλλους προσωκρατικοὺς φιλοσόφους. Οὐδὲ ἐπιχειρεῖ ὁ σ. συσχετίσιν τοῦ θεμελιακοῦ πράγματι εἰς τοὺς προσωκρατικοὺς ὄρου «φύσις» πρὸς τοὺς λειμῶνας καὶ τοὺς κήπους. Ἀπλῶς παρατηρεῖ ὅτι ἡ «φύσις» εἶναι ἔννοια βιολογικῆ, ἡ ὁποία ἐνθυμίζει τὴν σποράν, γέννησιν καὶ αὐξήσιν τόσον εἰς τὸν κόσμον τῶν φυτῶν ὅσον καὶ τῶν ζῶων. Τὸ ὕδωρ τοῦ Θαλοῦ, τὸ ἄπειρον τοῦ Ἀναξίμανδρου καὶ ὁ ἀήρ τοῦ Ἀναξίμενου θεωροῦνται θεῖαι «φύσεις» μετ' ἀνάμιν γέννητικῆν. Ἀκολουθῶν ὁ σ. ἐρμηνευτικὰς θέσεις, αἱ ὁποῖαι ἐδέσποζον κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, διαβλέπει μυστικὰς ἀπηχήσεις εἰς τὸν Ἡράκλειτον καὶ τὸν Ἀναξίμανδρον.

Εἰς τὰς τελευταίας σελίδας τοῦ βιβλίου (411—429) ὁ σ. ἐγκαταλείπει τὸν χῶρον τοῦ μύθου καὶ τῆς φιλοσοφίας, διὰ νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ εἰς τὴν φυσικὴν πραγματικότητα τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνος. Ὁ κῆπος τῆς Ἀκαδημίας ἐνθυμίζει τὸ χλοερὸν τοπίον τοῦ Ἰλισοῦ, τὸ ὁποῖον περιγράφεται εἰς τὸν «Φαῖδρον». Ἡ λατρεία τῶν Μουσῶν εἰς τὸν κῆπον τῆς Ἀκαδημίας ἀποδεικνύει κατὰ τὸν σ. ὅτι τὸ «ἄλογον» τῆς ψυχῆς καὶ τὸ θρησκευτικὸν βίωμα εὐρίσκετο εἰς τὸν πυρῆνα τοῦ πλατωνισμοῦ.

Εἰς τὰ γενικά συμπεράσματα (σ. 440—434) οὐδὲν τὸ σημαντικὸν προστίθεται. Ἡ στενότης τοῦ θέματος τῶν λειμῶνων καὶ κήπων ἀπεδείχθη εὐεργετικὴ μόνον εἰς τὸν χῶρον τῆς μυθοποιητικῆς σκέψεως, ἀλλ' ἦτο ἀδύνατον νὰ συμβάλῃ εἰς εὐρυτέρας ἱστορικὰς καὶ πολιτικοκοινωνικὰς συσχετίσεις διὰ τὴν ἐπισήμανσιν μορφῶν συνεχείας μετὰ τῆς θρησκευτικῆς σκέψεως καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος.

Ἡ πλουσία βιβλιογραφία (σ. 435—449) καὶ οἱ πίνακες χωρίων ἀρχαίων συγγραφέων, τόπων καὶ ὀνομάτων (σ. 451—513) εἶναι πολλαπλῶς χρήσιμοι.

ΧΡΙΣΤΟΣ ΚΕΡΑΜΑΡΗΣ